

Дәулет Ф.Н.

**Абай шығармаларындағы
тұрақты тіркестердің
қытай тіліне аударылуы жайлы**

Фразеологиялық тіркестерді, оның ішінде образды тіркестерді аудару аударма практикасы үшін күрделі мәселелердің бірі. Бұл құбылыс олардың ерекше әсерлі реңке және айрықша сөйлеу стиліне ие болуымен және олардың ұлттық ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

«Абай шығармаларындағы тұрақты тіркестердің қытай тіліне аударылуы жайлы» атты бұл мақалада автор фразеологиялық тіркестерді аудару барысындағы теориялық және практикалық мәселелерді талқылай келе, нақты мысал ретінде Абай шығармаларындағы фразеологизмдердің қытай тіліне аударылу мәселелерін тілге тиек етеді. Нақты үлгі ретінде белгілі қытай абайтанушысы Ха Хуаньчжан мырзаның аудармалары қолданылады.

Түйін сөздер: аударма теориясы мен практикасы, фразеологизмдер, Ха Хуаньчжан, Абай шығармалары.

Daulet F.N.

**Translation of phraseological
units used in Abai's works to
Chinese language**

Translation of phraseological units, especially figural, becoming very difficult. This may be because lots of them are pictorial, emotional, belong to the special parlance and have clear-cut national character. During the translation of the fixed collocations, it is important to consider contextual cue they used in. Many phraseological units in English are polysemous and stylistically various and it is making them hard to translate.

In «Translation of phraseological units used in Abai's works to Chinese language» author analyzing translations of phraseological units in Chinese versions of the works of great writer made by famous Chinese translator and scientist Ha Huanzhang.

Key words: the theory and practice of translation, idioms, Ha Huang Zhang, Abai's works.

Дәулет Ф.Н.

**О переводе фразеологических
единиц в произведениях
Абая на китайский язык**

Перевод фразеологических единиц, особенно образных, представляет значительные трудности. Это объясняется тем, что многие из них являются яркими, эмоционально насыщенными оборотами, принадлежащими к определенному речевому стилю и часто носящими ярко выраженный национальный характер. При переводе устойчивых сочетаний слов следует также учитывать особенности контекста, в котором они употребляются. Для многих английских фразеологических единиц характерны многозначность и стилистическая разноплановость, что осложняет их перевод на другие языки.

Автор анализирует переводы фразеологических единиц в трудах великого поэта, переведенные известным китайским ученым и переводчиком Ха Хуаньчжан.

Ключевые слова: теория и практика перевода, фразеологизмы, Ха Хуаньчжан, произведения Абая.

**АБАЙ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
ТҰРАҚТЫ
ТІРКЕСТЕРДІҢ
ҚЫТАЙ ТІЛІНЕ
АУДАРЫЛУЫ
ЖАЙЛЫ**

Кез-келген тілдің тұрақты тіркестер жүйесі – сөздік қордың мәйегі, ұлттың дүниетанымы, салт-санасы, болмысы, бүкіл материалдық-рухани мәдениетін жинақтайтын ұлт тілінің нақышты әрі айшықты бөлігі.

Сөздік қордағы әрбір лексикалық бірліктен белгілі бір ұлттың мәдени болмысынан хабардар болуға мүмкіншілік бар. Мысалы, дүние-мүлік, байлық, қазына мағынасын беретін есім сөз қазақ тілінде – дәулет, қытай тілінде – 金钱 [Jīnqián] (өзара тепе-тең дәрежеде байланысқан «алтын», «ақша» морфемалары) болып келеді. Сол секілді, қазақ тілінде *отарба*, орыс тілінде – *поезд*, қытай тілінде – 火车 [Huǒchē] («от»+ «арба»); қазақ, орыс тілдерінде –ракета, қытай тілінде – huojian 火箭 [Huǒchē] («от» + «жебе») т.б. десе де, тіл – тілдегі тұрақты тіркестердің ұлттық бояуы, мәнерлігі, образдылығы, тіркеске енген компоненттердің ерекше өңі, мағына тұтастығы, тіркес тиянақтығы және даяр қалпында қолдану ыңғайына қарай тілдің өзге лексикалық бірліктерінен ерекшеленіп тұратыны сөзсіз. Мәселен, бер жағында күліп, ар жағында қастық ойлап тұратын кісіні қытай тілінде 笑里藏刀 [Xiào lǐ cáng dāo]- («күлкісіне пышак жасырынып тұру») деп берсе, қазақ тілінде *күле кіріп күңірене шықты* деген тіркеспен береді. Сол секілді бір адам бір адамға ұқсай бермейді деген мағынаны қытай, қазақ тілдерінде де 十个指头不能一般齐 [Shí gè zhǐtóu bù yībān qí]- «он саусақ бірдей болмайды» деген мақал сөзбен береді. Міне, тұрақты сөздердің метафоралық өңі, ұлттық бейнесі ерекше байқалатындықтан оларды өзге тілге аудару, әсіресе, көркем шығармалар ішінде тәржімалау – аударма практикасы үшін ең қиын, ең күрделі мәселелердің бірі болып саналады.

Тұрақты тіркестерді өзге тілге аударудың басты қиыншылықтары – тіл-тілдегі грамматикалық, семантикалық жүйедегі өзгешеліктермен сипатталады. Тұрақты тіркестердің құрамына енген сөздердің, компоненттердің өзара байланысы да әр тілде әр қилы болып келеді. Сондықтан, тұрақты тіркестерді бір тілден екінші тілге аударған кезде әр тілдің өзіне тән ерекшеліктері ерекше байқалып тұрады. Орыс тілінде аударма теориясы мен практикасының негізін салушы А.В.Феодоров «Жалпы аударма теориясының негіздері» еңбегінде тіл-тілдегі мақал-мәтелдерді аударып беру мәселесіне ерекше тоқталды. Ғалым

мақал-мәтелдерді екінші тілге үш тәсіл арқылы: 1) лексикалық жағынан ұқсас мақал-мәтелдермен беру; 2) мақал-мәтел құрамындағы кейбір сөздер бөлігінің заттық мағынасын өзгертіп беріп беру; 3) аударылатын тілден образды балама болатын мақал-мәтел (лексикалық қайталану шарт емес) немесе фразеологизмдермен аударып беруге болатындығын айтады /1, 172-176/. Осы тәріздес пікірлерді Н.Л.Шадрин, Э.М.Солодухо, Т.Р.Левицкая, А.М.Фитерманның, қазақ ғалымдары Ғ.Айтбаев, І. Кеңесбаев, А. Алдашева еңбектерінен де кездестіруге болады. Мысалы, Т.Р.Левицкая, А.М.Фитерман тұрақты тіркестерді үш жолмен: мағынасы, образдық болмысы сай фразеологизмдермен беру; тұрақты тіркестердің тура мағынасын беру (калька); екінші тілге балама болмаған күнде, сипаттама аудармамен беруге болатындығын айтады /2/.

Қытай ғалымы Ли Шаонян қазақ тіліндегі фразеологиялық тіркестерді қытай тіліне еркін тіркестермен, калька жолымен, образды эквиваленттерімен тәржімалаған /3/. Ғалым тура аудармамен берген, қазақ халқының тұрмыс тіршілігі, ұлттық болмысынан хабардар ететін *тесік өкпе, тайға таңба басқандай, оқ жақтағы бала, бес биенің сабасындай* деген тіркестерді шындығында, алдымен калькалап, одан соң барып еркін тіркестермен түсіндіруден басқа амал жоқ. Өйткені, олар дербес ұлттың мәдениетінен хабар беріп тұрған тіркестер.

Тұрақты тіркестердің халықтың әлеуметтік және рухани мәдениетімен тығыз байланысты, халық өмірінің ұлттық-мәдени үрдісінен туындайтын бір бөлігі – тұрақты теңеулер. Тіл – тілдегі теңеулердің жасалу жолдарында да, образды суреттеуге таяныш болатын тірек-компоненттердің арасында да айырым-белгілер бар. Бұл өзгешеліктер әр ұлттың қоршаған ортасы мен сол ұлттың әр құбылысты, затты бағалауындағы ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Өзге тұрақты тіркестер – фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, афоризмдер, т.б. салыстырғанда теңеулерді бір тілден екінші тілге бергенде ең тиімді жол – тура аудармамен беру. Осы тәріздес пікірді «Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер» еңбегінде А. Алдашева да айтып кетеді /4/.

Сөзімізді аударма теориясы мен практикасынан бастасақ та, мақаланың алдына қойған басты мақсаты – қытай ғалымы Ха Хуанчжаң мырза тәржімаларындағы ұлы Абай шығармаларының өн бойында тұнып тұрған тұрақты тіркестер – афоризмдер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдерді қытай тіліне берілуі жайы еді. Өйткені, тұрақты

тіркестерді сөздіктерде беру бар да, оларды көркем шығарма ішінде беру бар. Мысалы, кейде лексикографиялық деректе берілген тіркес тәржімасы көркем шығарма ішінде контексте берілген мағынасымен сәйкес келмей жатады. Сондықтан көркем шығармадағы тұрақты тіркестерді аудару – тәржімашыдан ерекше интуиция, аса сақтықпен бірге, екі тілді де жетік меңгеруді талап етеді. Оған қоса аудармашы аударылғалы тұрған тіл иесі – халықтың жан дүниесі, салт-жоралғыларын жетік меңгеріп, бүкіл ұлттық болмысынан терең хабардар болмаған жағдайда Абай айтқандай «тілге жеңіл жүрекке жылы тиіп, айналасы теп-тегіс, жұмыр келетін» сәтті тәржіма жасау мүмкін емес.

Абайдың өлеңмен жазылған шығармаларын не қара сөздерін алсақ та, афоризмдер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдерге толы. Абай шығармаларынан бастау алып, мақал-мәтелге айналған тіркестер де төл тілімізде жеткілікті. Абай шығармаларының түпнұсқасы мен Ха Хуанчжаң мырза аударған қытай тіліндегі тәржімасын салыстыра зерттей отырып, біз тұрақты тіркестерді аударғанда ғалымның жалпы аударма теориясы мен практикасына ежелден келе жатқан дәстүрлерден ауытқымай, сонымен бірге, соны тәсілдерді де шеберлікпен қолданғанының куәсі болдык.

Ха Хуанчжаң мырза Абай тіліндегі афоризмдер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдерді тәржімалағанда калькалау (сөзбе-сөз аударма), сипаттама аударма, образды баламалармен аудару, түсіндірме аударма тәсілдеріне сүйенгенін байқаймыз.

Егер аударма практикасы үшін ең қиын нәрсе контекстегі фразеологиялық тіркесте десек, бұл тұрғыда да Абай шығармаларының қытай тіліндегі нұсқасының өн бойынан ерекше әдемі тіркестер, сәтті баламаларды кездестіруге болады. Мысалы, «... сол себепті бір жүрген (қуыс кеудемін)» (қара сөздер, 9-сөз) дегендегі «қуыс кеуде» тіркесін қытай тіліндегі 空架子 [Kōng jià zǐ] фразеологизмімен береді. Екі тілде де тұрақты тіркестердің құрамындағы бірінші компонент семантикалық бір деңгейде жатыр. Қазақ тілінде «қуыс», қытай тілінде – «бос». Лексикалық жағынан ауытқып тұрған – тіркестердің анықталушы бөлігі. Дегенмен, екі тіркестің де беретін мағынасы біреу – «бос, дәрменсіз, қолынан ештеңе келмеу».

Он үшінші қара сөздегі «... қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын» тіркестерін тәржімашы қытай тілінен образды балама болатын 无所畏惧[wú suǒ wèi jù], 持之以恒[chízhīyǐhéng], 坚定不移[jiān dìng bù yí] фразеологизмдерімен берген.

Төрт компоненттерден құралған фразеологизмдер мен қазақ тіліндегі аталмыш тіркестерден болмашы лексикалық айырмашылықтар байқалғанмен, семантикалық өңге еш нұқсан келмей, керісінше, ұлы ақынның ойын дәп басып жеткізіп тұр.

Көркем шығармалардағы фразеологизмдерге екінші тілден лексикалық-семантикалық жағынан тура балама болатын үлгілерді табудың қиындығы – әр халықтың өмір сүру үрдісі, тұрмыс-тіршілігі, қоршаған дүние заттарына өзіндік тұрғыдан баға беруіне байланысты. Қытай, қазақ халықтары ерте замандардан-ақ барыс-келісі мол болып, кейде «төсекте басы, төскейде малы қосылып келгенмен» қазақтың көшпенді өмірі қытайдың өте ертеден қалыптасқан отырықшылық мәдениеті тілдің фразеологиялық қорына із тастағанын да ескеруіміз керек. Міне, сондықтан, қытай 白日做梦 [Báirì zuò mèng] («күндіз түс көру») деп болмайтын нәрсені армандауды білдірсе, сол мағынаны қазақ «қашпаған сиырдың уызын ішу», қарадай қорыққан кісіні қазақ «көлеңкесінен қорқу» деп білдірсе, қытай халқы 杯中蛇影 [Bēi zhōng shé yǐng] «кесеге түскен садақ бейнесін жылан деп қалу» (негізсіз секем алу, қорқу) деген тіркестермен береді.

Ха Хуанчжаң мырза Абай шығармаларындағы фразеологизмдерге қытай тілінен образды баламаларды дәл тауып бере алған. Мысалы, қазақ тілінде – қанды көз; («қансонарда бүркітші шығады аңға») қытай тілінде – 火眼 [Huǒ

yǎn], қазақ тілінде – жаманшылыққа ілігу (14 сөз), қытай тілінде - 走上邪路 [zǒu shàng xié lù] (бұрыс жолға түсу); үмітін үзбек – (37 сөз) – 灰心失意 [Huī xīn shī yì] т.б.

Аударма практикасында мақал-мәтелдердің орны бөлек екенін жоғарыда айтып кеттік. А.В.Федоровтың ұсынған тәсілі бойынша, мақал-мәтелдерді заттық мағынасын өзгерту арқылы және балама болатын фразеологиялық тіркестермен аудару керек екендігін айтқан едік. Абай қара сөздерінде кездесетін мақал-мәтелдердің қытайша нұсқасын қарап отырып, біз мақал-мәтелдерді екінші тілге лексикалық жағынан да, семантикалық өңіне де еш нұқсан келтірмей, яғни, тура аудару арқылы жеткізуге болатынына көз жеткіздік. Мысалы, «кісі ақылымен бай болғанша, өз ақылыңмен жарлы бол» (7-сөз), калька: «与其依靠别人的智慧发财, 不如凭自己的本事受穷 [Yǔ qí yǐkào bié rén de zhìhuì fā cái, bù rú píng zì jǐ de běn shì shòu qióng]

Жоғарыдағы мысалдардан тіл-тілдегі мақал-мәтелдерді аударудың тағы бір сәтті тәсілі – тіркестерді сол күйінде екінші тілге калькамен беру екендігін көруге болады.

Абай шығармаларының қомақты бөлігін теңеулер, оның ішінде – тұрақты теңеулер құрайды. Бұл тұрғыда тәржімашы тағы да тура аударма тәсіліне сүйенген. Бұл заңды да. Өйткені, әр халық тіліндегі теңеулерде ұлттың материалдық мәдениетінің бейнесі жинақталған. Мәселен, *құлын мүсін, бидай өңді, құмырсқа бел, ақ күмістей, жаңа жауған қардай* т.б. Бұл секілді материалдық мәдениеттен хабар беретін теңеу мәндес фразеологизмдерді аудару тәржімашыдан үлкен тәжірибені талап ететіні сөзсіз. Мысалы, «қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» – калька: 平正的前额如闪光的白银 [Píng zhèng de qián rú shǎn guāng de bái yín], «... бір жаңа ұқсатамын туған айды» – калька: 似新月弯弯 [Shì xīn yuè wān wān].

Дей тұрғанмен, қазақ халқының заттық мәдениетінен хабар беретін теңеу мәндес тұрақты тіркестер қытай халқының ұлттық реалийлерімен әдемі аударылған. Мысалы, Абайда: «жүп-жұмыр ақ торғындай мойыны бар», тәржімада: «жүп-жұмыр яшмадай мойыны бар» деп берілген. Қытай тіліндегі тұрақты тіркестердің едәуір бөлігін ескі қытай тілінен келген төрт компонентті фразеологизмдер – чыңүйлер құрайды. Чыңүйлердің ерекшеліктері – әдетте бірнеше сөйлеммен беретін мағынаны төрт иероглифпен білдіретіндігінде. Чыңүйлердің кездеспейтін жері жоқ. Қытай тілінің көркем әдебиет шығармаларында, ауыз екі тілде, ресми тілде, пресса стилі де чыңүйлерді кең көлемде қолданады. Өйткені, чыңүйлер сөзге ерекше әр беріп, жандандырып, айтатын ойды дәп басып жеткізеді.

Абай шығармаларының қытайша тәржімасын оқи отырып біз Ха Хуанчжаң мырзаның көптеген қарапайым сөздердің өзін қытай тіліне мағыналас фразеологизмдермен бергенін байқадық. Мәселен. Сұрамсақ сөзі қытайша – <叫花子 [Jiào huā zǐ], «надан» сөзі – 愚昧无知 [Yú mèi wú zhī] деген фразеологиялық тіркестермен берілген.

Бұл секілді мысалдарды аударманың өнбойынан көптеп кездестіруге болады.

Мысалы: жабырқаңқы («Күз») қытай тіліне – 愁眉苦脸 [Chóu méi kǔ liǎn]; *о да қылған кедейге үлкен сыйы* – 自卑心肠 [Zìbēi xīncháng]; *айтса дау* («Ішім өлген, сыртым сау») – 论长道短 [Lùn cháng dào duǎn]; кірбеңдеп – 张口结舌 [Zhāng kǒu jié shé].

Аудармада фразеологизмдерді калькалап беру тәсілі де кездеседі.

Мысалы: танауын көтеру – 扭动着鼻子 [niǔ dòng zhe bí zǐ]; жүрегі қырық құрақ болу – 心包有四十块补丁 [xīn bāo yǒu sì shí kuài bǔ dǐng]; түсі суық - 带着寒气 [dài zhe hán qì].

Сонымен тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтар болсақ, Абай шығармаларындағы тұрақты тіркестердің қытай тіліне аударылу жайын ескере, түпнұсқамен салыстыра, салыстыра зерттей келе төмендегідей қорытындыға келдік.

Тіл, тілдегі кез-келген мәдени лексика (заттық не рухани мәдениетке байланысты болсын) аударма практикасы үшін күрделі мәселе. Бұл тұрғыда, аудармашы екі тілді жетік меңгерумен бірге, тіл иесі – ұлттың мәдени өмірі, болмысы, дүниетаным, салт-санасы, ойлау үрдісін жетік меңгеруі маңызды роль атқарады.

Тұрақты тіркестер аударма теориясы мен практикасы үшін күрделі мәселе. Әсіресе, фразеологиялық тіркестерді көркем шығарма контекстінде аудару үлкен шеберлікті талап етеді. Абай тіліндегі фразеологизмдердің қытай тіліндегі аудармаларын түпнұсқамен салыстыра қарастырып отырып тәржімашы тура аударма (калька), сипаттама аударма (еркін тіркеспен аудару), толық эквиваленттер, образды эквиваленттермен аудару тәсілдерін қолданғанын байқаймыз. Дегенмен аударма лексика-семантика жағынан қайталанатын толық эквиваленттерден гөрі образды эквиваленттер, калька әдісі арқылы аударылған үлгілердің пайыз салмағы басым екендігі анық байқалады. Өйткені, қытай, қазақ халықтарының материалдық-рухани өміріндегі айырмашылықтар тілдің маңызды бірлігі – фразеологизмдерге айрықша із қалдырған. лексика-семантикалық жағынан дәп басып, қайталанатын тіркестердің екі тілде де пайыз салмағы төмен болуының себебі де осында.

Абай шығармаларындағы мақал-мәтелдерді аудармашы көбіне калькалап берген. Бұл заңды

да. Мақал-мәтелдерде образдылық, метафоралық ауытқудан, бейнелеуден гөрі дидактика, аяқтаған ой басым келетіндіктен, оларды бір тілден екінші тілге мұртын бұзбай, дәл қалпында жеткізуге болады. Ха Хуанчжаң аударған мақал-мәтелдер қытай тілінде жігі байқалмай, әдемі естіледі.

Абай тіліндегі мақал-мәтелдер, әсіресе, фразеологизмдердің қытай тіліндегі тәржімашына кейбір лексикалық бірліктердің заттық мағынасы өзгертіліп берілген. Бұл да тіл-тілдің ұлттық-мәдени ерекшеліктерінен туындайтын қажеттілік.

Тәржімашының ең үлкен жетістігі – Абай шығармаларындағы кейбір қарапайым тіркес, сөздердің өзін қытай тілінен әдемі фразеологизмдер тауып аударғандығы. Шындығында екінші бірінде мұншалық шеберлік, білгірлік табыла бермейді. Бұны ғалымның аударма практикасына қосқан жаңалығы деп қарастыруға болады.

Ха Хуанчжаңның аударма саласындағы, Абайтану саласындағы ерен еңбектері ҚХР үкіметін де бейтарап қалдырып отырған жоқ. Ғалымның «Абайды зерттеу» еңбегі 1997 жылы ҚХР мемлекеттік сыйлығымен марапатталды.

Осы жолдардың авторы 1999 жылы Пекинде болған ғылыми іс сапарында Ха Хуанчжаң мырзамен кездескен болатын. Осы мақала жазу барысында қолданған материалдарды да ғалым өз қолымен сыйлады. Ғалым қазақ тілінің қыр-сыры мен қазақ мәдениетінің бүге-шігесіне дейін жетік меңгерген терең білімімен бірге ғалымға тән қарапайымдылығымен тәнті етеді. Бұл - тағы бір мақаланың өзегі болады деп үміттенеміз.

Әдебиеттер

- 1 Феодоров А.В. Основы общей теории перевода. –М.: Высшая школа, 1986. – 395с.
- 2 Левицкая Т.Р., Фитарман А.М. Теория и практика перевода с английского на русский. – М.: Изд-во литературы по иностранному языку. 1996. – 125 с.
- 3 Ли Ш. Қазақ тілінің тұрақты тіркестерін қысқаша таныстыру // Үйяң үй фани, 1989. №2. – 13-20-бб.
- 4 Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы. 1898.
- 5 Абай шығармаларының 2 томдық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 302б.
- 6 Abai shiwen quanji. Beijing: minzu chubanshe, 1993. – 394ye.
- 7 Ha huanzhang. Abai yanjiu wenji. Beijing: minzu chubanshe, 1993. – 251ye.
- 8 Дәулетова Ф. Лингвомәдениеттану: қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 180 б.

References

- 1 Feodorov A.V. Osnovy obshhej teorii perevoda. –M.: Vysshaja shkola, 1986. – 395s.
- 2 Levickaja T.R., Fitarman A.M. Teorija i praktika perevoda s angljskogo na russkij. – М.: Izd-vo literatury po inostrannomu ajazyku. 1996. – 125 s.

- 3 Li Sh. Қазақ тілінің тұрақты тіркестерін қысқаша таныстыру // Үлгілер, 1989. №2. – 13-20-бб.
- 4 Aldasheva A. Аударманың лингвистикалық және лингвомәдени мәселелері. – Алматы. 1898.
- 5 Abaj shuǵarmalarynyñ 2 tomduq zhinaǵy. – Алматы: Zhazushy, 1986. – 302b.
- 6 Abai shiwen quanji. Beijing: minzu chubanshe, 1993. – 394ye.
- 7 Ha huanzhang. Abai yanjiu wenji. Beijing: minzu chubanshe, 1993. – 251ye.
- 8 Dәuletova F. Lingvomәdeniettanu: qytaj zhәne qazaq tilderiniñ salǵastyrmaly frazeologijasy. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 180 b.